

խօսինք: Բաց աստի բովանդակ գրութիւնն այնչափ հմտութիւն ցոյց չի տար, որ զԷրրակացին միայն կարենանք համարիլ հեղինակը: Էլքիաննի Մատենադարանին թիւ 596 (պար. 582) բուրլադեր մեթուականն ձեռագիրն, որ ըստ ամենայնի մեր թիւ 30 ձեռագրին պարունակութեամբն է, այս եւ անոր նախորդ թիւք որչափութեանց են, մասն չունին, վերջինիս խորագիրն միայն կայ, բաց թողուած մէկ էջ, ըստ ցուցակագրութեան Գ. Տէր Մկրտչեանի: (Արատ 1896, էջ 201.)

Մեծ. Վ. Հ. Մ. Պոստոլեան այս նկատմամբ կը գրէ ինչ Վենետիկէն:

«... Վերջերս Հայոց թուականի մասին կարծիք մը յայտնած էիք, իբրեւ թէ թ գարուն մէջ ստեղծուած ըլլար 551ի թուականը, իրաւամբ կը մերժէք շատ մը հին թուական կրող արձանագրութիւններ եւ յիշատակարաններ, սակայն սա արձանագրութիւնը ինչ ամենավաւեր կը թուի՝ «Թիւ Հայոց 29. քսան եւ մի ամսոյն աստուածապահ Նրազիլը թագաւորի, հրոստի ամսոյ վեց (ն. էր երեսուն), եւ վեցհարիւր երեսուն եւ չորս ամի ճեռան վերասին տեղիքն խորանաց երկը հաճոյութն Աստուծոյ հիմարկին սրբոյ եկեղեցւոյս, եւ ի քսան եւ վեց (ն. ութ) ամի նոյն Նրազիլը թագաւորի յամենանն նաւասարդի քսան եւ ութն եղեւ կատարու ձն նոյն գործոյս ստեղծոյս. սա չէն եկաւ ամենայն իրքը վարդապետութեամբ իտայէիք գոս աղջնոց (ն. գուսաղջնոց)», (Հմմտ. Արարատ Հ. Ալիշանի, Յ. Ըահիսթ. Բ. 350 եւ վերջերս նոր քննուած ի Գր. Նժդեհեանց քհ. է ի Բանասեր հանդիսի 1903, թիւ 12)»:

Մեծ. Հօր յիշած այս արձանագրութիւնն իրաւամբ նշանակալից է. բայց Բնչպէս պէտք է մեկնել կայսեր գահակալութեան եւ Հայոց ու Փրկչի թուականաց շփարանութիւնը: Հերոց գահակալից 610—641, ըստ այսմ եկեղեցւոյ հիմարկութեան ժամանակն կ'իյնայ 631, իսկ Հայոց 29 թուականն 634 համաձայն Փրկչականն: Երկրորդ այս երեք թուականներու (Հայոց, Հերազիլը գահակալութեան եւ Բրիտանոսի) միասնականաց գործածութիւնն այսչափ կանուխ ժամանակէն յարեւելյս եւ այն ի Հայոց, տարակուսական կրնան ընել, մանաւանդ Փրկչականը, եթէ քննութիւնք մի միակն ցու-

ցընեն: Վասն զի Բնչպէս քաջապաշտ է արդէն, Փրկչական թուականն առաջին անգամ Գիորնե սիոս փոքր († 536) հնարեց Ձ գարուն առաջին կիսուն (532) եւ որ յարեմուտս տակաւ տակաւ սկսաւ կիրառութեան տունիւր եւ հաշիւ թ— թ գարուն ընդհանրացաւ: Արեւելք չկրցաւ շուտով ընդունելի ըլլալ, այնպէս որ բիւզանդական մատենագրաց դեռ բաւական ժամանակ անձանով ծնաց. ըստ հետեւորդի է գարուն ի Բագրեւանդ այսպիսի թուականի մը յիշատակութիւնն միշտ զարմանալի կ'ըլլայ եւ կատարաւոր:

Մեքը ընդգիմութիւն չունինք թէ Հայոց թուականի բաղափառն կրնայ նաեւ Ձ գարուն վերջերս, այլ ոչ Ձ— է գարեթուն, յղացուած ըլլալ, բայց կիրառութիւնն ըուն թ գարուն սկսուած է: Այս կէտը աւելի պիտի լուսաւորուի, եթէ հետզհետէ ձեռնհասք խնամով եւ քննութեամբ ի լոյս հանեն այսպիսի յիշատակարաններ, որոնք նմաններ թերեւս հրատարակուած են արդէն բայց մեր աչքէն թաքուն կը մնան: Եռսով ենք թէ յընթացս յերեւան պիտի գան նաեւ Ձ գարուն վերջին կէսէն յիշատակարաններ, թէեւ փոքր թուով: Մեծ. Հ. Մ. Պոստոլեանի պատրաստած աշխատասիրութեան մէջ անշուշտ պիտի գտնուին վերոյիշեալիս պէս ուրիշներ ալ, նման կամ աւելի արժեքով:

Բազմավէպ եւս իւր Եունիս թուոյն մէջ հիւրընկած է Բերացի թղթակցի մը գրութիւնն՝ «Հայոց թուականին թ գարուն հաստատութեան խնդիրը, խորագրով (էջ 294—6) Թագուածագրին գիտումն տարբեր եղած է քան զոր կը դիտէին Պրոֆ. Խալաթեանց եւ Մեծ. Հ. Պոստոլեան. այս ինքն քննել մեր գրութեան ոճն, յորում հակասութիւններ նշմարեր է, եւ ըրել մեր ցուցումներն: Գեանք այն հակասութիւններն եւ այն փաստերն, որոնցմով կը ջանայ ցրել մեր ցուցումները:

Ըստ ասածին «Was ich nicht weiss, macht mir nicht heiss»՝ արհամարհելով գերմանական քննադատութեան ոգին, որ բան մը առանց քննութեան ենթարկելու չ'ընդունիր, չի հաւանիր մեր այն ըսածին թէ Յ. Մամիկոնեան «Թ—Թ» գարուն մատենագրուած է

1 Նժդեհեանի «Բանասերի», մէկ կարգացանն հասնուած է Բարդուղիքի մը յիշատակարանն, որուն երկուստեքութիւններ գրեթէ փակագրի մէջ:

2 Երեւել արձանագրութեան վրայ յարցառած կտակածն աւթիւն կը գրէ Մեծ. Հ. Պոստոլեան «Գրիչ հին յիշատակարաններ Եունիս են ինչ, զորս անվանք կը համարմ» Բրիտանոսի թուականը գործածելուն, մատուանդ որ պատմական սխալ տեղեկութիւններ ունին:

դուժիններն առանց վտահանի աղբիւր մը մատնակէն ընելու, կը ստիպեն զմէջ լսելու թէ Յ. Պատմաբանն է իրաւ առաջինը, որ քանի մը աղօտ խօսքերով անխարկած է հետադարձական կէտ մը, տուարի մը նորագոյնութիւնը, որով զայնյաւ յետագայը խտնոյժած են պատմութիւն մը կենդանացնելով՝ ծանօթ թուականի շարքը, իրաքանելիւրն ըստ իւր անորժանաց:

Երրորդ հարցման իմաստն, խոսքովանիմ, չեմ հասկնար: Բայց ես կը հարցնեմ. ի՞նչ զհիշ ունի Մեծ. Յօգուածագիրն որ հայ մատենագիրներն «գնտարադիւ ելանքի պէս մէկ դարէն միւս դարը կը նետէ գանձոք, ես կ'ուզէ իրենց դարէն անպատճառ արտաքսել» հինգնէ: Անա, նիս շիրիկացին վեցերորդ դարուն է. եւ կամ, թովմա Արծրունին «իններորդ դարուն» (թէ եւ վերջինս իրեւ մեր խօսքը յառաջ բերուած. ասոր վրայ քիչ մը կ'ընէ): Այսպէս գերման, նական քննադատութիւնն արհամարհողներն հայ մատենագրութեան «արդի անկեալ վեճակն», բարւոքելու համար նոր միջոց մը գտած են — հինգնէ տոհմային մատենագիրներն, հոգ չէ թէ ասով կը հակառակին ընդհանուր պատմութեան եւ կամ առողջ մտաց:

Հինգերորդին մեր պատասխանն է. Յովհ. Կաթողիկոս, Սարգիսագ, Սամուէլ, Կիրակոս: Կը յանձնենք առ այս անգամ մ'եւս կարգալ շատ. դիւր 98 էջը, հոն կը խօսին Պատմագիրը: Ես ուսը կ'ընանք.

«Կոյն թուականն թ դարուն «առաջին գործածողը թովմա Արծրունին է» Կ'ըսէ մեծարգոյ Յօգուածագիրը (իմա Հանդիսի Յօգուածագիրը), եւ մենք կ'աւելցնենք նաեւ Թղթից գիրքը»¹ Այսպէս չակերտով, յառաջ կը բերէ մեր խօսքը. բայց զբախտապար չէ նշանակուած թէ ուր ըսած ենք: «Թովմա Արծրունին թ դարուն» (!), եւ այն իրեւ մեր խօսքը ի մէջ բերուած: Երրորդ Յօգուածագիրն կը կարծէր թէ անծանօթ է մեզի թովմա Արծրունույ ժամանակն — Ժ դար (կաւարտէ Պատմութիւնն 936թ.¹): Բացէք Հանդէսը. ահա հաւաստի կը գրենք հոն. (էջ 102) «Պատմագիրն ընդհանրապէս առաջին գործածողը թովմա Արծրունին է (Ժ դար): Թ դարէն քանի մը յիշ-

շատակութեանց կը պատահէր «Պատմագրութիւն» մէջ գտնուած Երեսնամարտաց մէջ: Աւելորդ հաշուած էինք թ դարէն մեջ հասած յիշատակարանաց ցանկն կազմել. օրինակի համար ծանօթ էր մեզի Մատենայի Աւետարանի յիշատակարանը (հմտ, Աւետարան ըստ թարգմանութեան նախնեաց մերոց (գրեալ ՅԱԶ. Թուին Հայոց եւ ցամ Յետին 887, Մարտի 1899, հրատարակեանցի): Ուրեմն հար մեր ըսածը եւ ուր յարգելի Յօգուածագիրն հասկընցածը:

«Ը դարուն Ղեւնդ Երէց Հայոց թուականն իրք չէ գործածած. բայց չենք կարծեր թէ գոյութիւնն անծանօթ ըլլայ անոր. որովհետեւ Թղթից գիրքն (եր. 223) արդէն ճշն (= 726) տարին կը յիշէ: Ի՞նչ գեղեցիկ ապացոյց: Եսողիկ ալ Հայոց Հէ, 22, Գ, Գ, ԶԴ, ՄԴ, եւ թուականներն կը յիշէ: Միթէ յարգոյ Յօգուածագիրն կը կարծէր թէ վրիպած էր մեր աշքէն Գրիք Թղթիցի այն թիւը: Մեզի քաղ ծանօթ էր այն եւ խորհրդով յառաջ չէր բերուած էջ 101, որովհետեւ այն գրութիւնն (կախ Ժողովից Հայոց) Թ—Ժ դարէն համարած էինք Հանդիսի Երեսնամարտաց մէջ (էջ 19), հետեւաբար աւելորդ էր կրկին ի մէջ բերել եւ հնքել: Մոյն թուականին վրայ մենք առիթ կ'ունենանք դեռ խօսելու ուրիշ տեղ, ուրիշ նպատակաւ:

«Ձ դարուն Դերսէն Բ. կաթողիկոսի նամակներուն» գալով, անոնց գրուած ժամանակ (554—556) Հայ թուականը հազիւ եռամեաք գոյութիւն մ'ունէր եւ անալիթիք կանոնադրութիւն մը չէր ստացած. տակաւին. Բնական եւ ուրեմն որ կաթողիկոսը նորահաստատ թուականը չգործածածը՝ մանաւանդ Ասորի բրիտանական ռազմա իրաւագրի մը մէջ, եւ անոր լուսութեան ժխտական հետեւութեան ձեռնարկելով՝ տուարի Ձ դարուն հարստատուած չըլլալն եղբայրացնելով՝ լուր թեան նշանակութիւնը կամ մակորել կրնան կարծել ոմանք»:

Կերտն Բ. եթէ Ժողովի մէջ հարստատու ըլլաւ վերջնականապէս հայկական թուականի մը սկիզբն, ինչո՞ւ պիտի չսկսէր. անմիջապէս գործածել ուրիշներուն օրինակ ըլլալու համար, գոնէ անգամ մը կամ ինքն եւ կամ Ժողովական Հայրերէ եւ իշխաններէ մին: Եթէ յարգոյ Յօգուածագիրը «անալիթիք կանոնադրութիւն մը» ստացած չըլլալը պարզապէս կը համարի, կը կարծենք թէ գոնէ «անալիթիք» կրնար քալել. Պարսից կամ Եռնաց ինքնակալաց գահակալ-

¹ Այսու թէ եւս տարած կ'ըլլայ նաեւ թ դարու վերջեր, անպէս տակաւինս ինքեղք քանի որ անոր պատմութեան շարքը չէ գտնուող, չէ կրնար այլ եւս թ դարու պատմագիր նկատուիլ, որովհետեւ թովմա իւր պատմութիւն վերջին 40 տարիներուն մէջ անոնք է յարկել: Սիւսէն Ե ուրեմն Ձ. Զարգահանեանի հետ համարել զԱրծրունին թ դարուն:

Ներսէս Բ. ելած է կաթողիկոսութեան աթոռը 548ին եւ. 558ին: Յաջորդեց անոր Յովհաննէս Բ. 558—573. անոր Մովսէս 573—603: Գիրք թղթոցն գիտենք թէ Միաբնայ սասորիք զբկեցին զԱբգիշը առ Ներսէս, որպէս զի իրենց կաթողիկոս ձեռնադրէ: Երբ կատարէ Ներսէս կաթողիկոսութեան առաջին տարիները: Աբգիշը կը բարեկամանայ այսու Ներսիսի հետ եւ առեւ կը նշմարենք զինքը 554—560 ի Դուին խմբուած ժողովներու մէջ: Վերջին անգամ կը յիշուի Յովհաննէս Բ. ի դռմարած ժողովոյն մէջ (558—60): Մինչեւ 573 կամ 583 սակաւին կենդանի եւ Հայոց հետ երթեալի մէջ համարիլ, թէ եւ չէ անհետին, սակայն է դժուարին: Հետեւաբար դժուարաւ կրնայ Մովսիսի կաթողիկոսութեան ժամանակ տակաւին կենդանի ըլլալ: Մերշապուհ, զոր Կանոնագրքերն, Ասողիկ, Վարդան եւն կը գրեն Ներշապուհ (հետեւեալով Նղիշէի եւ Փարպեցոյ), Յովհաննէս Բ. թղթի մէջ չի յիշուիր, մանաւանդ թէ անոր գահին վրայ կը գտնենք բազմած զԱբբահամ: Ուրեմն Մերշապուհ եւն չէր կրնար Մովսիսի ժ. արքին կենդանի ըլլալ:

Այս է Վարդանայ վաւեր աղբիւրէ մը քաղած ըլլալը: Ո՛ր թողունք եւ այն, որ Եւնօթ են Վարդանայ աղբիւրներն. այսինքն 1. Յ. Պատմաբան, 2. Ասողիկ եւ 3. Փոսայ թուղթը: Ասոր վրայ խօսած ենք արդէն այլուր (ՀԱ. 1904, էջ 20), Հոն կը գտնեն ընթերցողք նաեւ Ասողկան աղբիւրները: Ի լուսանորութիւն կը գնենք վարը Վարդանայ խօսքերուն դիմաց աղբիւրները:

Վարդան:

1. Սա (Մովսէս Բ.) ի ծածկ չարապետութեան իւրոյ եւ լԱՍ ամի խորագրու. որդւոյ Կուստայ

2. եւ ի ծ. Գ. Յուսիսանի՝ որ լՍ. Սովի յինեաց, եղբի թաւական Հայոց եւ առմարն, եւ էր մարդպան Հայոց Մեծեւ գնաւի եւ ի զիբ թուականին էին Պետրոս եպիսկոպոս քերթովն Արեւնայ, եւ Ներշապուհ ի Յարոնայ

Աղբիւրք:

1. Յ. Պատմ. Յամբ ծի Հարապետութեան արքա (Մովսիսի Բ.) եւ լԱՍ ամի խորագրու. որդւոյ Կուստայ ... Ի հրամանէ մեծին Մովսիսի եղբի զկարգ. թուական: (ՀԱ. էջ 98.)

2. Ասողիկ. (Ներսէս) ի Դ. ամի Հարապետութեան իւրոյ եւ ի ծածկ ինքնութեան Մեծեւայ արքա ժողով. ի քաղաքն Դուին: Եւ էին զկառուար ժողովոյն Պետրոս եպիսկոպոս քերթովն Արեւնայ եւ Ներշապուհ ի Յարոնայ եւ կորեպուհ զԵւսական Հայոց ի ծ. Գ. Յուսիսանի կոյսեր, որ լՍ. Սովեւ յինեաց: (ՀԱ. անգ.)

3. Էւ Մեղիւ ի Սասնայ, զոր եպիսկոպոս ձեռնադրեաց Մովսէս: (ՀԱ. էջ 99.)

3. Փոսայ թուղթ: Ներսէս որ արքա ժողով. ի Դուին ... Ի Դ. ամի խորագրու. Պետրոս արքային ի ձեռնադրեալ սասորիք, որ եկեալ էր ի Սասնայ (ՎՏ. Սասնայ) եւ այլք բառ նմա, որ ձեռնադրեցան եպիսկոպոս: անգ. ի Ներսիսի: (ՀԱ. 19.)

Հոս մենք վաւերական կամ նոր աղբիւր մը չենք տեսներ:

Ահաւասիկ տարեք են այն ապացոյցներն, որոնցմով պաշտպանել ուզած է մեծապատիւ Ա. Յ. Հայոց թուականի հնութիւնն եւ ցրել մեր ապացոյցներն: Մենք երբ կը գրէինք նախորդ յօդուածն, բնաւ այն մտածութիւնն ունեցած չէինք, թէ կը պարզենք Հայ թուականին վրայ յառնելի բոլոր խնդիրներն, եւ չունինք ալ. վասն զի դեռ կան բազմաթիւ կէտեր, որի նախի համար թէ ո՛վ էր առաջին մտածողը, ինչ ճիշտութիւն էր այն, որ ամենուն ընդունելի բնաւ, առաջին անգամ ո՛ր կը յիշուի, ի հարկէ վաւերական յիշատակարանաց մէջ, եւն եւն. որոնց պատասխանն տալ ձեռքերնիս գտնուած աղբիւրներն չեն ներեր. բայց այսպիսի տկար փորձերով, ինչպէս Ա. Տ. երազած է, ոչ թէ լուծուիլ կը գտնուի, հապա ի դուր անդ լուսաբան էինք կը գրաւուին, ուր թերեւս ուրիշ նիւթեր իրենց աւելի օգտակար արգասիքը յառաջ բերէին:

Ե. Ա.

ԲԱՎԱՆԴԱԳՈՒԹԻՒՆ

ՌԵՍՈՒՄԱՆԿԱՆ

ՀԱՅԱՐԱՎԱՆ — Հայերէն Աւետարանի քանի մը չին ծնողքաց զօրութեան վրայ դիտողութիւններ: 193:

ՊԱՏՄԱՆԿԱՆ — Նոյսարթթուական միշտադպրոց — ասոր տնտեսական ծնողն անցնիլը: 196:

ՄԱՏԵՆԱՐԱՎԱՆ — Հմտութիւն եւ համեմատութիւն Նոյսարթթուական ծնողքին: 200: — Հին Հայոց ժողովրդական Վկայքը եւ Մովսէս Խորենացին: 204:

ՄԱՏԵՆԱՐԱՎԱՆ — Հայոց եկեղեցական իրաւունքը: 206:

ՆԵՆԱՐԱՎԱՆ — Պետրոս Բիշիկ Հէրմէնեան (պատմաբանագիր): 213:

ԱՆԵՆԱՐԱՎԱՆ — Հայաստան, Քրիստոսեան եւ արեւմտեան Պաշտպատան Բարեկաւարտ-Անդրեստական սեպագրիչու համաձայն: 216:

ՔՐԻՍՏԱՆԴՈՒԹԻՒՆ — Հայոց թուականի հաստատութեան ժամանակն յօդուածին քննութեանց պատասխանս: 218:

ՀՐԱՏԱՐԱՎԳԾ ԾԻ ՊԱՏՄԱՆԿԱՆՈՒ ԽՄԱՆԳԻՐ

4. ԲԱՓԱՆԵԼ 4. ՊԱՐՈՆԶ

ՎԻՆԵՆԵ, ՄԻԹԱՐԻՆԵ, ՏԳՐԱՆԵ